

Отримано: 9 лютого 2019 р.

Прорецензовано: 25 лютого 2019 р.

Прийнято до друку: 1 березня 2019 р.

e-mail: olytv@yahoo.com

DOI: 10.25264/2519-2558-2019-5(73)-196-198

Литвиненко О. О. Спостереження над особливостями системи приголосних в українській мові наприкінці 18 ст. На прикладі почаївського стародруку “Книжиця для господарства” (1788). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія»*. Острог: Вид-во НаУОА, 2019. Вип. 5(73), березень. С. 196–198.

УДК 811.161.2'342 – 112

Литвиненко Ольга Олександрівна,

кандидат філологічних наук, доцент, Національний фармацевтичний університет

СПОСТЕРЕЖЕННЯ НАД ОСОБЛИВОСТЯМИ СИСТЕМИ ПРИГОЛОСНИХ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ НАПРИКІНЦІ 18 СТ. НА ПРИКЛАДІ ПОЧАЇВСЬКОГО СТАРОДРУКУ “КНИЖИЦЯ ДЛЯ ГОСПОДАРСТВА” (1788)

У статті розглядаються проблеми дослідження становлення системи консонантизму української літературної мови на прикладі почаївського стародруку XVIII ст. «Книжиця для господарства». Значну увагу приділено способам відображення фонетичного принципу українського правопису засобами тогочасної кириличної графіки. Про послідовність закріплення живої тогочасної української вимови на письмі свідчать написання в другій частині пам'ятки, поданій польською латинкою. Окремі діалектні явища, засвідчені в мові стародруку, підтримувані польською мовою, досі спостерігаємо в південно-західних говорах сучасної української мови. Переважна більшість фонетичних явищ у мові пам'ятки свідчить про цілком сформовану систему консонантизму в українській мові наприкінці XVIII ст.

Ключові слова: діалектизм, кирилиця, консонантизм, латинка, український стародрук.

Olha Lytvynenko,

candidate of Philological Sciences, assistant professor, National University of Pharmacy

OBSERVATION ON THE FEATURES OF THE CONSONANTISM SYSTEM IN THE UKRAINIAN LANGUAGE AT THE END OF 18 ST. AT THE EXAMPLE OF THE POCHAIV INCUNABULUM “KNYZHYTSYA DLYA HOSPODARSTVA” (1788)

The article deals with the problem of researching the formation of the consonants system of literary Ukrainian on the example of Pochaiv incunabulum of XVIII century “Knyzhitsya dlya hospodarstva”. Considerable attention is paid to the methods of reflection of phonetic principles of the Ukrainian spelling by means of Cyrillic alphabet graphics of that time. The sequence of fixing the Ukrainian pronunciation of that time in writing is testified in the second part of the incunabulum, given by Polish Latin alphabet. The separate dialectal phenomena witnessed in the language of the incunabulum researched are supported by Polish, those can be found in south-western dialects of modern Ukrainian until present. The majority of the phonetic phenomena in the language of the incunabulum testify that the system of consonants was fully formed in Ukrainian at the end of the XVIII century. The written ad printed sources of Ukrainian language of the XVIII century give a vast material for the research of Ukrainian phonetics reflected by the graphic system of that time. Despite some phonetical phenomena might be hidden from the research by the traditional orthography, the main part of the spelling used in “Knyzhitsya” allows to assume that the phonetical system of Ukrainian language was formed by the end of the XVIII century as it exists in modern standard Ukrainian.

Key words: dialects, Cyrillic alphabet, consonants, Latin alphabet, Ukrainian incunabulum.

Почаївський стародрук “Книжиця для господарства” (“Książka lekarstw końskich”) [10; 11] є унікальною пам'яткою історії української мови XVIII ст., що дає цінний матеріал для дослідження фонетичної системи тогочасної української мови, адже пам'ятка писана живою розмовною мовою, з чого випливає **актуальність** нашого дослідження. **Питанню вивчення** історичної фонології присвячено праці таких мовознавців, як В. В. Німчук, Г. П. Півторак, В. А. Передрієнко, О. В. Царук. За спостереженнями В. А. Передрієнкі, текстуальний підхід до дослідження староукраїнської рукописної спадщини другої половини XVII – XVIII ст. забезпечує можливість не тільки простежити її структурно-типологічну неоднорідність, реконструювати живе українське народне мовлення зазначеної доби тощо, а й увиявити мовний світ українця [с.73].

Завдання нашої розвідки вбачаємо у з'ясуванні закономірностей формування системи консонантизму в українській мові наприкінці XVIII ст. на **матеріалі** почаївського стародруку «Книжиця для господарства» 1788 р. Для дослідженні фонетичних особливостей велике значення має той факт, що пам'ятка складається з двох частин, перша з яких написана кирилицею [10, с. 9 – 97], (тут і далі див. 10), а друга [10, с. 97 – 110] – польською латинкою. Оскільки орфографія пам'яток не завжди точно відбиває реальну вимову, то для з'ясування вимови окремих слів ми вдаємося до зіставлення відповідних написань в обох частинах [8, с. 70]. У цій статті розглянемо окремі риси системи приголосних стародруку. З технічних причин окремі літери передаємо засобами сучасної графіки.

1. **Приголосні [ж], [дж], [ч] із колишніх сполук *dj, *tj, *kt.** Зміна колишніх сполук *dj, *tj, *kt у досліджуваній пам'ятці є неоднорідною. Переважають приклади, властиві сучасній українській мові: а) *tj, *kt→[ч]: хочь (с. 17), хочеть (с. 53, 55), хоче (с. 63, 89, 107), ротocz (с. 109, 110), на нъчь (с. 31) та ін., усього 18 прикладів; б) *dj→[ж], [дж]: допосажень (с. 93), моложавій (с. 89), саджане (с. 79), дрожджами (с. 15), do posażenia (с. 99), посажений (с. 94), posażeny (с. 99). Трапляються написання за старокнижкою писемною традицією: *kt, *tj→ч: на ноць (с. 33), если хочешь (с. 51); *dj→жд: стружденному (с. 43). На окремих написаннях, очевидно, позначився вплив польської мови. Це слова з **ц** замість очікуваного **ч**: хоць бы (с. 29, 94), моцно (с. 22) та ін., усього 10 випадків. Подібні полонізми траплялися й у молдавсько-буковинських грамотах XIV – XV ст. [2, 192].

2. **Епентетичний [л']**. У досліджуваній пам'ятці знаходимо 53 приклади вживання епентетичного [л'] після губних приголосних (як і в сучасній українській літературній мові), напр.: виправлаеть (с. 78), землі (с. 58, 80), зоставляючи (с. 83), конопланое (с. 28), роблятса (с. 13) та ін. Однак, трапляються й написання без л: са робать (с. 35), любать (с. 53, 60), робать (с. 27), очевидно, підтримувані польською мовою (пол. lubią, robią).

3. **Приголосні [з'], [u'], [c'] на місці колишніх [г], [к], [х].** М'які свистячі, які виникли у праслов'янській мові в результаті другої палаталізації задньозубних і є характерною рисою фонетичної системи української літературної мови, знаходимо в "Книжиці" 21 раз, напр.: *бокъ* (с. 46, 96) – на *боцѣ* (с. 78), *брагу* (с. 94) – вь *бразѣ* (с. 64, 94), *верхъ* (с. 29, 90) – по *версѣ* (с. 33, 34, 37, 91) та ін. Слід зауважити, що ця риса відбита послідовно.

4. **Приголосні [г] та [г].** При з'ясуванні вживання цих приголосних доцільно звернутися до латинських написань, де фрикативний [г] позначається літерою h: w *stohach* (с. 103), *ohoh* (с. 102), *haluziach* (с. 102) та ін., а проривний [г] – літерою g: *grunt* (с. 99), *garnes* (с. 110) тощо. Послідовно проривний [г] виступає в пам'ятці в таких словах: з' *гвалтомъ* (с. 21, 55), *грунтъ* (с. 93), *гулѣ* (с. 57), *пѣгулку* (с. 66, 67) та ін., усього 23 приклади. В окремих словах спостерігаємо г і г: *гришпану* (с. 97) – *гришпану* (с. 43), *лагру* (с. 97) – *лагерь* (с. 64) через неунормованість правопису "Книжиці".

5. **Лабіовеляризований [л].** Зміна [л] на [ў] нескладовий – одна з характерних для української мови фонетичних рис. Староукраїнські пам'ятки засвідчують зміну [л] на [ў] з XV ст. [5, с. 82 – 83]. У досліджуваній пам'ятці явище переходу [л]→[ў] (граф. в) представлено досить широко, напр.: *вовни* (с. 77), *довго* (с. 17, 21, 55), *Гѡтовчи* (с. 46, 81), *жовтой* (с. 18) та ін., усього 30 випадків. Поряд із тим, знаходимо 12 написань за традицією: *волкъ* (с. 69), *волни* (с. 74), *долгую* (с. 12) та ін. Однак той факт, що в більшості випадків (71%) на письмі відображено зміну [л] на [ў], дозволяє стверджувати, що у XVIII ст. ці слова вимовлялися так само, як і в сучасній українській літературній мові.

6. **Депалаталізовані губні приголосні.** Наслідки депалаталізації губних, після яких занепає [ь] у слабкій позиції, широко засвідчують староукраїнські пам'ятки [5, с. 80 – 81]. У "Книжиці" цей процес відбито досить послідовно в 76 написаннях ь (ер) після в, м, п, б, напр.: з' *бодакѣвъ* (с. 53), *виномъ* (с. 11, 19, 24, 53, 80), *отрубъ* (с. 47, 80), *посипъ* (с. 94), та ін. Написання ь (ерик) після губних у словах *кровь* (с. 16 та ін., усього 23 рази) та *любъ* (с. 16), очевидно, не відповідають живій вимові, а зберігаються за традицією. Щодо традиційних написань типу *пль* (с. 96), *масо* (с. 23), то вони, очевидно, виникли через недосконалість графіки – невміння позначати на письмі тверду роздільну вимову.

7. **Депалаталізовані приголосні перед [е],** які становлять одну з важливих фонетичних особливостей української мови, у досліджуваній пам'ятці засвідчені послідовно, напр.: вь *вечерь* (с. 89), вь *передъ* (с. 89), вь *середину* (с. 91) та ін. Цю особливість нашої пам'ятки яскраво підтверджують написання, подані латинкою: w *seredynu* (с. 108), *czerez* (с. 103), *gowpeseńko* (с. 107) тощо. Справа в тому, що на позначення м'якої вимови приголосних перед голосними [а], [о], [у] в латинській частині послідовно вживається літера і: *pniak* (с. 108), *obtiaty* (с. 107), *dnia* (с. 107), *tretiu* (с. 109), *prymetsia* (с. 108) та ін. Для позначення ж м'якого [л'] писарі вживають літеру l: *dla* (с. 99), *litom* (с. 98), *z sollu* (с. 105). Оскільки в латинських написаннях «і» після приголосних перед «е» відсутня, причому перед «е» вживається лише літера «l» (а не «l»), напр.: *wyleżatsia* (с. 99), *zełena* (с. 99), *łehka* (с. 101), *złehka* (с. 103), можна стверджувати, що "Книжиця" послідовно засвідчує явище депалаталізації приголосних перед [е], властиве сучасній українській літературній мові.

8. **Депалаталізовані шиплячі.** У староукраїнських пам'ятках ствердіння шиплячих підтверджується написанням після них ь, ы ще з XIV ст. [5, 101]. Природно, що в досліджуваній пам'ятці знаходимо аналогічні написання: *жылы* (с. 68), *жылами* (с. 68), *грушы* (с. 89), *шыи* (с. 18), на *шыю* (с. 18), по *шыи* (с. 14). Частіше трапляються написання з ь: *ажъ* (с. 12, 17), *вздвожъ* (с. 14), *ночъ* (с. 12, 85), у тому числі й у дієслівних формах: *говоришь* (с. 73), *масшь* (с. 36), *постережешъ* (с. 19), *зберешъ* (с. 36) *зарѣжъ* (с. 90), *оусмажъ* (с. 29, 43) та ін., усього 62 приклади.

9. **Приголосні, що виникли в результаті асиміляції.** У досліджуваній пам'ятці засвідчено 9.1) асиміляцію щодо місця і способу артикуляції приголосних та 9.2) щодо голосу.

9.1 **Асиміляція [j] з попереднім м'яким приголосним** відбита у "Книжиці" у 36 прикладах подвоєння лише звука [л'], напр.: *зѣлла* (с. 13, 27, 29), *сѣлло* (с. 23, 24), *оуголла* (с. 52) та ін. Слід зауважити, що таке подвоєння внаслідок подовження [л'] є досить послідовним, оскільки знаходимо лише 3 написання, в яких подвоєння [л'] відсутнє: *сѣлю* (с. 150), *зосѣхъ голакъ* (с. 89), *зіла* (с. 103). Цікаво, що інші приголосні подовження не зазнали, що є характерною рисою подільських говорів [4, 125]. Таких написань у "Книжиці" знаходимо 43, напр.: *волосамъ* (с. 28), *корѣна* (с. 41, 42), *збоже* (с. 76), *галуза* (с. 91) та ін. У пам'ятці лише 4 рази знаходимо традиційні написання, у яких процес асиміляції [j] з попереднім м'яким приголосним не відбито: *дла збуленіа* (с. 51), *затратованіе* (с. 32), *запаленіе* (с. 30), *запалѣніе* (с. 75).

9.2 **Глухі приголосні, що з'явилися внаслідок регресивної асиміляції.** Префікс з-, що утворився на українському ґрунті з колишніх *из* і *сън*, перед глухими [к], [п], [т], [х] втратив дзвінкість: *скаженій* (с. 72), *сплечитса* (с. 19), *стерегтиса* (с. 74), *сходила* (с. 33) та ін., усього 49 прикладів. Аналогічно у префіксі роз- (колишній раз-) [з] зазнає оглушення: *роскидати* (с. 77, 78), *роspали* (с. 12), *роspодиль* (с. 78) та ін., усього 28 прикладів. При фіксації і цієї риси знаходимо написання з префіксами з-, роз- перед наступними глухими, однак таких випадків лише 7, напр.: *са зпотить* (с. 45), *розпукнетса* (с. 30).

9.3 **Дзвінкі приголосні, що з'явилися внаслідок регресивної асиміляції.** У досліджуваній пам'ятці приголосний [з], що з'явився на місці [с], зафіксований у 18 написаннях, напр.: *зде* (с. 11), *здоровъ* (с. 24), *оздоровѣ* (с. 47) та ін.

10. **Приголосні, що виникли в результаті дисиміляції.** Дисиміляція приголосних у пам'ятках української мови найчастіше відображена в групі приголосних [чт] у займеннику ч(ь)го [8, 105]. У досліджуваній пам'ятці явище дисиміляції також засвідчене в цій групі приголосних: досить послідовно вживається займенник *шо* (с. 17 та ін., усього 24 рази) та сполучник *шо* (с. 25 та ін., усього 7 разів). Літера *ш* (шта) позначає сполучення [шч], пор. написання латинкою *szczo* (с. 110 та ін.). У традиційній формі цей займенник ужито лише 1 раз: *что* можна пробовати (с. 19). Регресивна дисиміляція спостерігається в "Книжиці" в таких випадках: [кр]→[хр]: *навхрестъ* (с. 36), *навѣхрестъ* (с. 24); [зн]→[жн]: *рѣжнимъ* (с. 38), *рожно* (с. 89), *рожніе* (с. 59, 67). Щодо займенника *кѣто*, то у "Книжиці" він засвідчений лише в давній формі: *кто* (с. 10 та ін., усього 7 разів), *кто* (с. 107, 4 рази).

11. **Спрощення в групах приголосних** у досліджуваній пам'ятці, як і в сучасній українській літературній мові, відбувається в таких сполуках: [стн]→[сн]: *власною* (с. 49), вь *власной* (с. 87); [стл]→[сл]: *масла* (с. 44), з' *масломъ* (с. 42); [стц']→[сц']: з' *мѣсца* (с. 90, 96), на *мѣсцѣ* (с. 76); [скн]→[сн]: *затисни* (с. 19), *притисни* (с. 93) та ін., усього 21 позиція. Проте майже в такій самій кількості прикладів (28) зберігаються традиційні написання: *мѣстце* (с. 37), *змагкнетъ* (с. 30, 47), на *солницѣ* (с. 91), *три тиждѣ* (с. 32), що свідчить про неусталеність тогочасного правопису.

12. **Протетичні приголосні [в], [г].** В українській мові явище протези спостерігається вже у писаних пам'ятках XIII – XIV ст. [6, 67]. У “Книжиці” засвідчено 13 написань слів із протетичним [в], що співвідносяться із сучасною українською літературною нормою: **вѣсѣмь** (с. 13), **воужь** (с. 79, 80) Єт **воужа** (с. 61), **воужамь** (с. 79), **воусачь** (с. 36). Л. А. Булаховський називав такі випадки протетичного [в] перед наголошеним [у] та перед [і] (←[о]) в новозакритих складах спеціально українським явищем [1, 61].

Однак у переважній більшості випадків очікувані протетичні [в], [г] у пам'ятці відсутні: **оужь** (с. 60), **овса** (с. 19), **з' овсомь** (с. 41), **овца** (с. 66), **огнь** (с. 34), **орѣхъ** (с. 39), **оуголлз** (с. 52), **оуха** (с. 24) та ін., усього 75 прикладів. За спостереженнями Я. В. Закревської, явище втрати протетичних і навіть етимологічних [в], [г] є досить поширеним на території західно-поліських говорів [6, 69]. Отже, цілком можливо, що написання типу **овца**, **оужь** у “Книжиці” відбивають живу вимову цих слів у XVIII ст. на території, з якої походять пам'ятка та її автор.

13. **Приголосні [р] та [ц].** У досліджуваній пам'ятці в переважній більшості випадків (48 разів, що становить 64 % усіх написань із ц) трапляються написання букв ь, а, ю після ц, що свідчать про м'яку вимову [ц'], напр.: **самиць** (с. 95), **овца** (с. 68), **концями** (с. 89), на **норицю** (с. 27), **трасцю** (с. 85). Однак знаходимо 27 прикладів з твердим [ц], в тому числі й у тих самих словах, напр.: **овцу** (с. 68), **межи овцями** (с. 64), **перцу** (с. 97), на **палець** (с. 17) та ін. Імовірно, такі написання з'явилися під впливом польської мови, у якій [ц] твердий.

Ще однією характерною рисою подільських говорів є те, що звук [р] вимовляється, як правило, твердо відповідно до м'якого [р'] у літературній мові [4, 125]. У “Книжиці” тверда вимова [р] передається послідовним написанням літер а, о, у, ь, ы, а не а, ю, ь після букви р, напр.: **гарачій** (с. 38), **дві веровки** (с. 18), **въ ноздру** (с. 13), **ноздры** (с. 12) та ін. Це дає підставу стверджувати, що в досліджуваній пам'ятці зафіксоване на письмі послідовне ствердіння [р], характерне для південно-західної діалектної групи. І в сучасних говорах цієї групи непалатальна фонема /р/ не має протиставлення за твердістю – м'якістю [3, 62].

Досліджений матеріал дозволяє зробити такі **висновки**.

Почаївський стародрук 1788 р. “Книжица для господарства” засвідчує такі властиві українській літературній мові риси: звуки [ж], [дж], [ч] на місці колишніх *dj, *tj, *kt; епентетичний [л'] після губних приголосних; чергування звуків [г], [х], [к] та [з'], [с'], [ц'] внаслідок другої палаталізації задньоязикових; графічне розрізнення [г] фрикативного та [г] проривного; депалаталізацію приголосних перед [е] та депалаталізацію шиплячих; наявність асиміляції, дисиміляції та спрощення в групах приголосних. У “Книжиці” відображені й такі фонетичні риси, які притаманні подільсько-волинським говорах української мови: твердість приголосного [р] у всіх позиціях, переважна відсутність подвоєння приголосних у результаті асиміляції з [j]. У пам'ятці знаходимо також явища, властиві польській мові: приголосний [ц] на місці колишніх *tj, *gti; вживання твердого [ц]. Результати дослідження можуть бути використані в курсі історичної фонетики української мови.

Література:

- Булаховський Л. А. З історичних коментарів до української мови. Протетичні приголосні. *Мовознавство*. 1951. Т. IX. С. 61–70.
- Веневцева Л. В. Фонетичні особливості молдавських грамот XV сторіччя. *Учені записки Харків. ун-ту*. 1960. Т. 111. С. 181–196.
- Дзєндзелівський Й. О. Конспект лекцій з курсу української діалектології (Ч. I. Фонетика). Ужгород, 1965. 125 с.
- Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови. Київ: Рад. школа, 1966. 315 с.
- Жовтобрюх М. А. та інші. Історична граматики української мови. Київ: Вища школа, 1980. 319 с.
- Закревська Я. В. Явище протези в західних говорах української мови. *Дослідж. і матеріали з укр. мови*. Київ, 1961. Т. 4. С. 66–73.
- Керницький І. М. Фонетичні особливості мови вйтівських книг XVI–XVII ст. села Одрехови... *Дослідж. і матеріали з укр. мови*. Київ, 1961. Т. 4. С. 83–106.
- Литвиненко О. До характеристики основних рис консонантизму “Книжиці для господарства” (1788). *Наукова спадщина професора С. В. Семчинського і сучасна філологія: Зб. наук. пр.* Київ: ВПЦ “Київський університет”, 2001. Ч. 2. С. 69–74.
- Передрієнко В. А. Пам'ятки другої половини XVII–XVIII ст. як джерело для дослідження української мовної особистості. *Магістеріум. Мовознавчі студії*. 2016. Вип. 62. С. 69–73. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/9326/Peredriienko_Pamiatky_druhoi_polovyny.pdf (Дата звернення: 26.02.1019).

Список джерел:

- Пам'ятки мови, ч. I : Два почаївські стародруки: “Книжица для господарства” (1788) та “Політика свѣцкая” (1770/1790). Мюнхен, 1985.
- Ленкевич І. Книжица для господарства. URL: <https://this-all.io.ua/album810937> (Дата звернення: 26.02.1019).